

ПЕРИОДЪТ 238-247 Г. СЛ. ХР. КАТО ФЕНОМЕН В РИМСКОТО ПРОВИНЦИАЛНО МОНЕТОСЕЧЕНЕ

Диляна БОТЕВА

Един от често дискутираните проблеми от римската провинциална история е свързан с монети, отсечени от името на няколко града в западнопонтийските земи. Тези монети са забележителни със своите уникални аверси, върху които са изобразени два бюста, единият на владетел, а другият на бог. Въпреки многобройните изследвания, посветени или специално на тези емисии, или пък анализиращи ги в контекста на други теми,¹ тяхно „пълнокръвно“ тълкуване все още не е предложено. Настоящият текст си поставя амбициозната задача да формулира неформулирани към днешна дата въпроси и да предложи евентуални отговори на поне част от тях.

Досега почти всички обяснения за тези интригуващи аверси, емитирани от четири долномизийски и една тракийска монетарници, са насочени към изясняване на същността на бог Сарапис, на връзката му с войната и военната победа, както и на присъствието на александрийски търговци в региона (виж например Тачева-Хитова 1982, 87-90; Peter 2004, 177-183; Karayotov 2009, 80-81; 112). В наблюдаваното в общи линии единомислие на изследователите, се открояват две изключения – едното формулирано в далечната 1973 г., но останало до днес без проследващо развитие, а другото е публикувано наскоро. В първия случай визирам общо формулираното предположение на Вилхелм Хорнбостел, че появата на тези аверсни изображения се дължи на „фиктивната помощ на бога в някаква особена политическа ситуация“ (Hornbostel 1973, 316; Тачева-Хитова 1982, 87). Второто изключение при тълкуването на разглеж-

---

¹ Изследванията, които имат отношение към темата, са наистина многобройни и част от тях ще бъдат цитирани по-долу в изложението. На мен ми е познато само едно заглавие, посветено специално на тези емисии, и то единствено на тяхната циркулация и трезориране – срв. Лазаров 1996. Дълга колегиална и много искрена благодарност на д-р Игор Лазаренко (Варна) за оказаната помощ при набавяне на част от необходимата нумизматична литература при работата ми върху настоящия текст.

даните аверси настоява, че те представят Сарапис като един „истински *comes Augusti*“ (Christodoulou 2015, 189). Всички тези анализи и съображения имат своите основания, но те не дават отговор на двата най-важни въпроса: Защо въпросните емисии са отсечени за първи път при император Гордиан III, а не по-рано? Защо въпросните емисии са отсечени само на територията на древна Тракия, разделена между две различни римски провинции (Долна Мизия и Тракия), и никъде другаде по цялата огромна империя? Вторият въпрос би могъл да звучи и по друг начин: защо тези емисии са издадени само в четири долномизийски и една тракийска монетарници? Или пък: защо те са емитирани в долномизийските градове Дионисополис, Марцианополис, Одесос и Томи, но не в Истрия, нито пък в Калатис, и защо в Месамбрия в провинция Тракия, но не в Анхиало, нито в Бизия (**табло XII обр. 4**)?

1. Хронология на феномена

В историческата хронологическо-пространствена координатна система на този казус едната координата е едносъставна (отсичането на емисиите е започнало в един определен момент), а другата координата е трисъставна (монетарниците, ангажирани с началото на този феномен са три – Дионисополис, Марцианополис и Одесос), без възможност към настоящия момент тази трисъставност да бъде по-отчетливо дефинирана. Това е причината да представя на първо място именно хронологическия анализ.

Говорейки за времето на емитиране на интересующите ни аверси, се очертават важни – струва ми се – особености. Първата особеност изпъква много ясно, когато се видят на картата означените с астерикс монетарници, които единствени са отсекли аверси с бюст на император Гордиан III, изобразен лице в лице с бюст на бог, определян било като Сарапис, било като Теос Мегас. Става дума за Дионисополис, Марцианополис и Одесос (изброени в азбучен ред!), чиито емисии с коментираниите тук аверси са датирани от нумизматите в мандата на провинциалния управител на Долна Мизия Тулий Менофил (Лазаренко 2011, 160), отнасян към периода 238-240 (Александрова 1998, 6-8; 11) или 238-241 г. (Thomasson 1984, col. 144, по 131). Документираната в този случай употреба на общ лицев печат за дионисополски и марцианополски монети (Лазаренко 2011, 160; Тачев 2014, 33), както и наличието на военна и триумфална тематика върху реверсите на марцианополски и одесоски монети, дава основание да се предположи, че отсичането на всички анализирани монети с бюст на Гордиан III и на Сарапис / Теос Мегас е станало „към края на 238 или в началото на 239 г.“ (Лазаренко 2011, 159-160). Възможно е, струва ми се, да бъдат направени допълнителни уточнения по този въпрос и тук по-долу ще представя една

допустима според мен алтернатива. При всички положения е ясно, че поне някаква част от тези монети са отсечени съвсем скоро след обявяването на Гордиан III за август във времето май/юни 238 г. (Kienast 2011, 195) или в края на юли/началото на август на същата 238 г. сл.Хр. (Mattingly / Sydenham / Sutherland 1949, 2; Peachin 1990, 29; Herrmann 2013, 71). Тук задължително трябва да се уточни, че опитите да се свържат тези емисии със събитията от 242 г. сл.Хр. (Тачева-Хитова 1981, 10; Тачева-Хитова 1982, 87; Calomino 2013, 114 с бел. 55) са подвеждащи, тъй като е абсолютно сигурно, че поне някаква част от въпросните монети е отсечена при провинциалния управител Тулий Менофил, който през 242 г. вече не изпълнява тази длъжност.

Втората хронологическа особеност се очертава при внимателно вглеждане в легендата върху аверсите на анализираният тук монети на Гордиан III, както и в портрета на младия император. Резултатите от това вглеждане не подкрепят според мен идеята, че всички тези монети са отсечени по едно и също време, тъй като сред тях се откриват както различно формулирани императорски титулатури, така и изображения на Гордиан III в различна възраст – в едни случаи той е представен с детско лице, докато в други портрети той е изобразен забележимо по-зрял. Тези особености се открояват ясно при монетите на Одесос, поради което съм склонна да допусна, че монетарницата на този западночерноморски град е емитирала такива монети с образа на Гордиан III поне двукратно. Склонна съм да допусна също така, че подобна ситуация се наблюдава и при интересуващите ни монети на Марцианополис, отсечени с името на провинциалния управител Тулий Менофил, макар при тях картината на аверсните легенди да не е така отчетлива. Този конкретен случай показва колко належащо необходимо е издаването на пълно илюстрирани корпуси с монетите и на Одесос, и на Марцианополис, тъй като от гледна точка на интересуващия ни тук проблем изданията съответно на Б. Пик и К. Реглинг (Pick / Regling 1910) и само на Б. Пик (Pick 1898) са практически неизползваеми.

Третата особеност се свързва с предположението, че тези аверси не са отсичани в по-късен момент от управлението на Гордиан, със сигурност не след брака му с Фурия Сабина Транквилина (Лазаренко 2011, 159), станал факт в началото на 241 г. (Kienast 2011, 195) или малко по-късно, през лятото на същата година (Mattingly / Sydenham / Sutherland 1949, 3; Herrmann 2013, 141). Ако обаче споделеното по-горе наблюдение за възможни два периода на емитиране на разглежданите монети в Марцианополис и Одесос е вярно, то тогава ще трябва задължително да внесем уточнения и дори корекции в това предположение. Основание за необходимостта от тази ревизия се съдържа в съответни монети на Одесос, върху чи-

ите реверс е изобразена *corona donatica* с изписано името на игрите „ДАРЗАЛЕЯ“ (за тях виж Вагалински 2009, 54-55) и съчетана с аверсно изображение на Сарапис /Теос Мегас и Гордиан III, представен в различна възраст. В случая е добре да се има предвид, че при управлението на този император в Перинт са организирани и проведени две издания на спортни игри и съответно има емитирани монети за агони първо през 239 г., а след това и 243 г. (Schönert, 1965, 50-51). Редно е да се отчете, че подобна ситуация може да е факт и при одесоската монетарница и тогава, в зависимост от датиранието на по-ранното издание на игрите ДАРЗАЛЕЯ (в 238 или 239 г.), ще може съответно да отнесем следващото издание в 242 или 243 г. Колкото до монетите на Марцианополис с името на провинциалния управител Тулий Менофил върху реверса, то тяхното евентуално времево разграничаване би могло да допринесе за разширяване на нашето знание за неговия мандат в Долна Мизия и за развитието на региона като цяло.

Четвъртата хронологична особеност изпъква много ясно, когато се види на картата означената с X монетарница, която единствена е емитирала аверси от разглеждания тип, но с бюст на Филип II, син на Филип Араб (за него виж Грозданова 2009), само във времето, докато е *цезар*. Тук особено силно впечатление прави липсата на такива аверси за бащата Филип Араб (изобразяван или сам, или със съпругата си Отацилия Севера) – факт, който досега не е отбелязан изрично в специализираната литература и съответно е останал без коментар и без полагащото му се внимание. Монети с разглежданите аверси са отсечени за Филип младши, който от своя страна е изобразяван или сам, или със Сарапис / Теос Мегас, но никога заедно с баща си, като по този начин е нарушена традицията за отсичане на аверси с бюстове на владетелите баща и син, представени лице в лице.²

Монети с бюст на *цезар* Филип-син, изобразен срещу бюст на бог Сарапис /Теос Мегас са емитирани от Месамбрия, която е единствената монетарница в провинция Тракия, използвала разглежданите аверсни печати. Иван Карайотов, който подготви и наскоро издаде корпус на месамбрийското бронзово монетосечене, датира тези монети в периода март 244 – август 246 г., тъй приема, че това е времето, когато Филип II е *цезар* (Karayotov 2009, 81). Редно е да се уточни, че това са все още дискуссионни проблеми и в литературата е предложена възможността синът на Филип Араб да е обявен за *цезар* едва през август 244 г. (Kienast 2011, 200; срв. Peachin 1990, 31),

² Емисиите с общи аверси на цезар Диадумениан и бащата август Макрин отсечени в Долна Мизия са само един от няколко примера за въпросната традиция – виж Varbanov 2005, nos. 1142-1305.

а за *август* – едва ок. юли/август или конкретно юли 247 г. (Kienast 2011, 200; Peachin 1990, 31).

Като пета по ред хронологична особеност биха могли да се представят емисиите на две монетарници, които отсичат монети с анализирани тук аверсни изображения, но представящи Филип син и като *цезар*, и като „*цезар август*“ (sic). Става дума за Марцианополис и Томи (посочени тук в азбучен ред), чиято дейност в този период е означена на картата със знак V. Трябва да се отчете, че и двете монетарници емитират повече монети за Филип младши с титлата *цезар*, отколкото с титлата *цезар август* (sic).³ Въпреки това може да се твърди, че тяхното отсичане е започнало по-късно от съответното монетосечене на Месамбрия, както и че е продължило за съвсем кратко време след обявяването на младия *цезар* за *август*. Прави впечатление, че монетите на Марцианополис за Филип II и като *цезар*, и като *цезар август* (sic), носят върху реверса името на провинциалния управител Прастина Месалин (Pick 1898, nos. 1207-1208: *caesar*, 1209: *caesar aug(ustus)*), чиито мандат в Долна Мизия датира във времето 244-247 г. (Thomasson 1984, col. 145, no 138).

Обобщавайки наблюденията върху времевите параметри на разглеждания тук феномен, може да се очертае следната картина:

Отсичането на монети, върху чиито аверси бюст на владетел е изобразен лице в лице с бюст на бог Сарапис / Теос Мегас, е факт в рамките на много кратък период от време, обхващащ по-малко от десет години. Началото е поставено скоро след обявяването на Гордиан III за *август* през май/юни или пък в края на юли/началото на август 238 г., а краят му настъпва скоро след обявяването на Филип II за *август* през юли/август 247 г. През този период разглежданите аверси изобразяват по два бюста (единият от тях е владетелски, а другият на бог Сарапис / Теос Мегас), като в един случай владетелят е с титлата *август* (Гордиан III), а във втория – с титлата *цезар*, по-късно също провъзгласен за *август* (Филип II). Поради това е очевидно, че титлата на владетеля не е решаващ фактор за представянето му по този впечатляващ начин.

Друга изключително важна особеност се подсказва от факта, че за бащата-*август* Филип I не са емитирани аверси, представящи го заедно със Сарапис / Теос Мегас. Това означава, че по някаква причина около 40-годишният баща *август* не е бил – така да се каже – подходящ „образ“ са представяне заедно с бога. По този начин се очертава един „говорещ“ принцип, който досега е пренебрегван от изследователите. Става дума за факта, че и двамата владетели,

³ Pick 1898, Марцианополис: цезар – nos. 1207-1208, 1210a-1215; цезар авг(уст) – nos. 1209-1210, 1216; Pick / Regling 1910, Томи: цезар – nos. 3590-3594, 3596-3599, 3600-3603, 3605-3609, 3611-3615; цезар авг(уст) – nos. 3595, 3599, 3604, 3610, 3616.

изобразени заедно със Сарапис / Теос Мегас върху аверса, са всъщност още момчета: Гордиан е бил 12- или 13-годишен по времето, когато са отсечени съответните монети с неговия бюст, докато Филип II е дори още по-малък – той трябва да е бил около 6- или 7-годишен, когато е обявен цезар през 244 г.⁴ Детската възраст на тези двама владетели разбира се не е прецедент. Достигналата до наши дни информация за възрастта на римските императори, маркир и не винаги достатъчно точна, позволява да се направят някои изчисления.⁵ Така например Комод е само 5-годишен, когато е обявен за *цезар* през 166 г.; Каракала става *цезар*, когато е 7-/8- или 9-/10-годишен; Гета е 8-годишен; Диадумениан е 10-годишен; Север Александър – 13-годишен. Не много по-различно е положението и с провъзгласяването за *август*: Комод получава тази титла, когато е 16-годишен, Каракала е 9- или 11-годишен, Диадумениан е едва 10-годишен, Елагабал е 14- или 15-годишен.

При сравняване на възрастта, когато Гордиан III е обявен за *август* (12- или 13-годишен), и възрастта, на която негови предшественици са получили този най-висок статут в рамките на Римската империя, става ясно, че той не е най-младият *август* на империята; две или дори три години по-млад от него е Диадумениан, който е обявен за *август*, както посочих по-горе, едва 10-годишен. Няколко години по-малък е и Каракала, който става *август* на едва 9- или 11-годишна възраст. Голямата разлика в случая е, че всички останали деца-императори са били *съ-август* със своите бащи, докато Гордиан III е самостоятелен *август*, въпреки че всъщност е само момче. Що се отнася до Филип II, и при него има – така да се каже – един важен детайл: в сравнение с неговите непосредствени предшественици, той всъщност е най-младият *цезар* със своята 6- или 7-годишна възраст. Относително сравними с Филип II са Каракала (обявен за *цезар* около 7-/8- или 9-/10-годишен), Гета (обявен за *цезар*, когато е 8-годишен) и Диадумениан (получил титлата *цезар*, когато е 9-годишен), но все пак Филип II е най-малкият измежду тях. Всъщност единственият цезар, който е по-млад от Филип-син, бил Комод, обявен за *цезар* на 5-годишна възраст, но това се е случило почти сто години преди интересуващите ни събития, когато целият исторически контекст е съвсем различен, и когато начело на Империята са двама активни реално управляващи *август* – Марк Аврелий и Луций Вер.

Така изложените факти ми дават основание да свържа появата

⁴ Според Херодиан (VIII 8. 8) Гордиан III е поел тежестта на Римската империя на около 13-годишна възраст (виж Негтманн 2013, 65). Кийнаст датира раждането на Гордиан на 20 януари 225 г. (Kienast 2011, 195), а раждането на Филип II е отнесено към „237 или 238 г.“ (Kienast 2011, 200).

⁵ Посочените тук години са изчислени въз основа на данните, публикувани от Kienast 2011.

на разглежданите тук аверси с обстоятелството, че в двойката бюстове владетелското изображение е или на най-младия самостоятелен *август* начело на империята Гордиан III или пък на невръстния 6-/7-годишен *цезар* Филип II. Склонна съм да допусна също така, че анализираният тук феномен е инициран през размирната и изпълнена с кръвопролития 238 г., когато начело на империята се сменят шестима венценосци. Целта на това монетосечене най-вероятно била да допринесе за по-голяма подкрепа за най-младия август, от когото, макар да бил само 12-/13-годишно момче, се очаквало да управлява огромната империя без да има до себе си напътстващ го баща. Внушението на разглежданите монети без съмнение е, че в държавните дела момчето-*август* има божествената подкрепа на бог Сарапис / Теос Мегас, която идва да замени липсващото бащино рамо. Това изображение на момчето (lat. *puero*) Гордиан, демонстриращо наличната за него божествена подкрепа, се явява като контрапункт на заявената в *Historia Augusta* теза, че боговете не би трябвало да допускат момчета да стават принцепси („*dii avertant principes pueros*“) (виж Herrmann 2013, 72-74 с извори и лит.). Изглежда също така, че след като веднъж са въведени заради момчето-*август* Гордиан III, разглежданите тук аверси с двойни портрети (единият от които на бог Сарапис / Теос Мегас) продължават да бъдат емитирани със същата цел вече за невръстния *цезар* Филип II. Последното е категорично ясно заради липсата на аналогични аверси за бащата-*август* Филип I Араб.

2. География на феномена

Анализирайки пространствените измерения на проблема трябва да се започне с еднозначната констатация, че разглежданите интригуващи монети са емитирани само в един ограничен район, което би трябвало да означава, че обяснението на този феномен трябва да се търси на локално ниво.

Следва също така да се подчертае, че началото на това монетосечене, поставено в мандата на долномизийския провинциален управител Тулий Менофил скоро след инаугурацията на Гордиан III, се свързва със съвсем малка територия ограничена от градовете Дионисополис, Марцианополис и Одесос (посочени в азбучен ред), които са означени на приложената тук карта с *астерикс*. Трите града са разположени в непосредствено съседство един до друг и може да се очаква взаимно повлияване при емитирането на разглежданите монети. Все пак, за по-точното изясняване на ситуацията, провокирала този феномен, е необходимо да се потърсят отговори на следните въпроси: напълно синхронно ли започва отсичането на тези емисии и в трите монетарници, или всъщност някоя от тях има известна преднина във времето? Ако някоя от трите монетарници

има такава времева преднина, макар и с малко, която от тях е – така да се каже – „вестителят“? Дионисополис? Марцианополис? Одесос? Разбира се, необходим е задълбочен анализ на наличната информация за всеки от трите града, за да се открие възможна / вероятна причина за появата на разглежданите аверси. Би могло да се очаква, че зад евентуалното „водачество“, при всеки един от трите града би могъл да стои различен подтик и поради това е от изключителна важност да се определи точно коя от трите монетарници е поставила началото на това монетосечене, ако разбира се има такава! Добре би било също така да се реконструира (доколкото е възможно) подробна картина на емисиите, пуснати в обращение в Долна Мизия в края на 238 / началото на 239 г. и скоро след това, на базата на която да се определи евентуалната роля на императорския легат в провинцията при създаването на тази иконография.

Вторият период на разглежданото монетосечене се свързва с коренно различна територия, тъй като в този случай Месамбрия, чиято монетарница емитира въпросните монети с бюст на *цезар* Филип II, принадлежи към друга провинция. Става дума за Тракия, в чиито граници Месамбрия е включена най-вероятно още в началото на 193 г., а не едва в 202 г., както допуска Г. Михайлов (Михайлов 1980, 34; Прешленов 1999, 229).⁶ Фактът, че става дума за различна провинция, макар и съседна на Долна Мизия, ме прави скептична към идеята, че отсичането на тези монети в Месамбрия е резултат единствено от пряко влияние от страна на нейните северни съседи Одесос и Марцианополис (Karayotov 2009, 80-81), които били част от друга провинциална структура. И дори ако такова влияние действително било налице, то причината за него трябва да е била много съществена, макар и оставаща неясна.

Последните емисии с разглежданите тук аверси са отсечени в Марцианополис и Томи (съобщени в азбучен ред). Те представляват Филип II и като *цезар*, и като *цезар август*, което означава, че пускането им в обращение се е случило около юли/август 247 г., когато синът на Филип Араб е обявен за *август*, и е продължило съвсем кратко време след неговата инаугурация. Основният пространствен казус тук би бил следният: какво е общото между тези два града и техните монетарници, което им е позволило или пък ги е принудило да емитират разглежданите аверси с бюстовете на Филип II и Сарapis / Теос Мегас? За разлика от времето, когато е положено началото на тези емисии в края на 238 / началото на 239 г., от три разположени в непосредствена близост една до друга монетарници, през втората по-

⁶ По въпроса за времето на промяна на провинциалната граница между Долна Мизия и Тракия, виж Ботева 2001; Тачева 2004, 181; 185; Boteva 2010, 241-242.

ловина на 247 г. емитирането се осъществява в два относително отдалечени един от друг града, каквито са Марцианополис и Томи. Още по-странното е, че във втория случай между тези два града е разположен Калатис, чиято монетарница сече монети с името и портрета на Филип II, но **без** изображение на Сарапис / Теос Мегас върху аверсите (Pick 1898, nos. 366-367; Varbanov 2005, nos. 412-421). Засега е невъзможно да се каже каква е била разликата между Марцианополис и Томи от една страна, и Калатис от друга страна, която да рефлектира върху тяхното монетосечене през втората половина на 247 г. На пръв поглед случаят на Истрия в известен смисъл е различен, тъй като там не са емитирани монети за Филип II, но пък са отсечени монети за Гордиан III **без** изображение на Сарапис / Теос Мегас върху аверсите. Разбира се, би могло да се твърди, че Истрия е разположена извън района, в който са емитирани разглежданите монети, но такава гледна точка предполага да се потърсят отговори на други проблеми.

Много силно впечатление прави фактът, че само една монетарница е емитирала монети с бюстове както на Гордиан III, така и на Филип II заедно с бюст на Сарапис / Теос Мегас върху аверса, и това е Марцианополис. Евентуалното обяснение на това обстоятелство би могло да помогне в опитите да възстановим цялата картина на монетосеченето в този район на Империята, но за съжаление засега не разполагаме с ясни ориентири, за да успеем да направим такава крачка. Анализът тук би могъл да тръгне в две различни посоки, но и двете са изключително хипотетични и затова към тях трябва да се подходи предпазливо. Ако решим да отчетем евентуален времеви фактор, то тогава трябва да се запитаме дали Марцианополис успява да отсече въпросните емисии както за Гордиан III, така и за Филип II, защото това е монетарницата, която първа започва да ги емитира и съответно е имала техническото време да пусне в обращение въпросните монети и за двамата владетели. Подобна реконструкция обаче предопределя или поне предполага, че има някаква строга последователност в активността на монетарниците в региона – феномен, документиран вече в литературата за друг исторически период (Ботева 1997, 85-86), докато за разглежданото време това засега не е сигурно. Втората възможност допуска да се мисли в институционални параметри и тогава въпросът би бил дали Марцианополис е успял да емитира и за двамата владетели, поради някаква специална позиция на града в региона през анализирания период. За съжаление подобна теза също не може да се твърди при сегашното ниво на нашите знания. Прави впечатление също така, че Марцианополис е единственият от всичките пет града с подобни емисии, който не е разположен на морския бряг, но засега не е ясно дали този детайл има някакво значение по отношение на анализирания феномен.

Анализът по отношение на територията на разглеждания феномен го дефинира като действащ единствено в много ограничена част на западнопонтийския район, обхващаща само земите между Томи и Месамбрия, като непосредствено съседните градове (например Анхиало⁷ на юг и Истрия на север) остават извън границите на неговото проявление. Нещо повече, самото раждане на тези интригуващи емисии е свързано с дори още по-ограничена зона, включваща единствено трите близкоразположени града – Дионисополис, Марцианополис и Одесос (съобщени по азбучен ред). Следователно, обяснението на това феноменално изображение върху монетните аверси трябва да се търси стриктно в конкретната малка по площ зона. Ясно е, очевидно, че предстои да се обоснове основание за появата на разглежданата особеност, белязала въпросните земи в контекста на ситуация, издигнала на върха на имперската пирамида едно 12-/13-годишно момче, което било лишено от бащина подкрепа и мъдрост.

3. Тулий Менофил

Представеният по-горе анализ показва, че е необходимо по-детайлно вглеждане в личността на Тулий Менофил (PIR² T 387), забележителният провинциален управител на Долна Мизия в периода 238-240 г. или 238-241 г., за когото се твърди, че ежедневно е тренирал войската при желязна дисциплина (Pet. Pat. , fr. 8; Vanchich 2015, 111-112). Известно е, че той заедно с Рутилий Пуденс Криспин е изпратен от сената в Аквилея със задача да организират защитата на този важен град в размирната и кръвопролитна 238 г.⁸ Изрично се съобщава, че двамата са сенатори и бивши консули (Менофил е посочен на първо място и едва след него е Криспин), изиграли много важна роля за задържането на града на страната на сената. Скоро след обсадата на Аквилея, Тулий Менофил е назначен за провинциален управител на Долна Мизия. Много показателна за неговата важна роля на тази длъжност е информацията, съхранена благодарение на сравнително обширен фрагмент от изгубената „История“ на Петър Патриций. За този автор се знае, че е роден в Тесалоника, а в активната си възраст се изявява като виден администратор и дипломат в двора на император Юстиниан I (527-565 г.), което се приема като индикация, че сведенията му за външно-политическите отношения на Империята дори в по-ранни епохи,

⁷ Монетарницата на Анхиало емитира монети за Гордиан III (Strack 1912, nos 617-640a), но без бюст на бог Сарапис / Теос Мегас върху аверсите. При управлението на Филип Араб тази монетарница не е активна.

⁸ Herod. VIII, 2.5 (виж Echols 1961, 200); HA v. Duo Max. XXI, 6 (виж Magie 1993, 356-357); HA v. Max. – Balb. XII, 2 (виж Magie 1993, 470-471).

са в значителна степен достоверни (Banchich 2015, 1-8). Запазеният фрагмент включва разказ за три кръга преговори между карпите и Тулий Менофил, определен анахронично като дукс на Мизия. Според Петър Патриций тези преговори продължили седем месеца и били провокирани от плащанията, които готите получавали (от Менофил?); когато преговорите приключили, карпите, респектирани от Менофил, запазили спокойствие (Banchich 2015, 111-112).

Редно е да се уточни, че информацията на Петър Патриций за преговорите на Тулий Менофил с карпите и за плащанията, давани на готите, не са засвидетелствани на друго място в наративната традиция. Все пак, историчността на този разказ изглежда се доказва от един латински надпис от Дурострум (дн. Силистра) в Долна Мизия (CIL III 12455; виж и Александрова 1998, 6-9). Макар и силно фрагментиран, върху епиграфския паметник се чете красноречивият израз „... ex captivitate barb[arorum]“ и датирането му чрез Пий и Прокул, т.е. Фулвий Пий и Понтий Прокул Понтиан, които били консули точно през 238 г. сл.Хр. (Samuel 1972, 272; Hartmann 2008, 1063). Разбира се, съществува възможност този надпис да е издигнат преди пристигането на Тулий Менофил като провинциален управител на Долна Мизия (очевидно след успеха в Аквилея), но такова ранно датиране е по-малко вероятно поради размириците, обхванали цялата Империя през първата половина на 238 г.

Сред наличните сведения за Менофил впечатление прави един изглежда важен детайл. Става дума за разказ, според който в хода на обсадата на Аквилея Тулий Менофил е окуражавал и мотивирал обсадените с твърдението, че местният бог Белен подкрепя именно тяхната кауза срещу войската на Максимин и следователно е взел страна в политическите войни в Империята (HA v. Duo Max. XXII, 1; виж Magie 1993, 356-357).

Цялата налична информация за този провинциален управител на Долна Мизия дава основание да се предположи, че в размирната 238 г., когато последователно са издигнати шестима императори, а в крайна сметка огромната империя е поверена в ръцете на детето-август Гордиан III, именно Тулий Менофил е намерил начин да обоснове допълнително уважение и вяност към най-младия *август*, който, макар и само 12-/13-годишен, е трябвало да управлява сам, без бащина подкрепа. Склонна съм да допусна, че именно Менофил, който след успешната мисия в Аквилея е назначен като *legatus Augusti* в граничната провинция Долна Мизия, често подлагана на опустошения от трансдунавски племена, е решил да представи младия Гордиан III, бащински подкрепен от самия бог Сарапис / Теос Мегас, и така да спечели по-голямо доверие към момчето, което оцелява в кървавите събития през 238 г. и застава начело на огромната Империя.

4. Сарапис или Теос Мегас

След всичко казано по-горе е време да се обърнем и към още един въпрос, който е принципно важен и се нуждае от повече внимание. Става дума за идентифицирането на божеството, характеризирано чрез калат на главата и изобразено върху монетните аверси с лице, обърнато към императора (Peter 2004, 180-181; Peter 2005, 111). Както е известно, преобладаващото мнение вижда в него египетския бог Сарапис (Hornbostel 1973, 316; Тачева-Хитова 1981, 10; Тачева-Хитова 1982, 87; Peter 2004, 178 с бeЛ. 37 на с. 186-187; Christodoulou 2015, 189). Все пак, съществуват и други идентификации, които в голяма степен зависят от иконографския елемент рог на изобилието, изобразен точно зад бога върху одесоските монети, но пък липсващ върху монетите на другите четири монетарници. Това е основанието някои учени да определят изображения върху аверсите на одесоските монети бог като „Теос Мегас“, т.е. като Великия Бог, докато върху аверсите на останалите четири монетарници те разпознават Сарапис (Pick 1898, 77; Pick / Regling 1910, 527; Лазаренко 2011, 159-160) или дори Хадес-Сарапис (Жеков 2003, 56-58). Има и изследователи, които предпочитат да говорят за „Сарапис-Дарзалас“, дори когато визират емисиите на Марцианополис и Томи, а не само на Одесос (Calomino 2013, 114), като така пренебрегват видимата иконографска разлика, която изглежда поражда най-малко два основни въпроса: 1) Колко съществена е разликата между бога, изобразен върху аверсите с рог на изобилието, и бога, изобразен по аналогичен начин, но без този иконографски елемент? 2) Доколко значим е еднаквият вид на аверсите, емитирани от петте коментирани тук монетарници; т.е. имаме ли право да разглеждаме този факт единствено като формална прилика, или зад тази видима общност е допустимо да се търсят евентуални икономически и политически параметри?

Първият въпрос вероятно звучи повърхностно, но това е само на пръв поглед, тъй като е абсолютно ясно, че общото впечатление от аверсите, емитирани от петте монетарници, внушава общност, а и рогът на изобилието върху монетите на Одесос се забелязва само при внимателно вглеждане в изображението върху аверса. От друга страна, макар рогът на изобилието върху одесоските монети да е поставен много дискретно по начин, който го прави трудно разпознаваем за неопитно око, въвеждането му върху съответните монети изключва възможността за използването на общи аверсни печати с други монетарници и това трябва да бъде отчетено с необходимото внимание.

При търсене на адекватната идентификация на този божествен персонаж сме длъжни да отчетем всички налични свидетелства за съществуващите култове и за религиозния живот като цяло на

разглежданите пет града, което само по себе си изисква сериозно отделно проучване. За щастие, такова изследване неотдавна вече е публикувано (Chieikova 2008) и то представя подробна картина по този въпрос. Неговите резултати ми позволяват да допусна, че богът, изобразен на аверсите заедно с Гордиан III или с Филип II, трябва да бъде идентифициран не като Сарапис, а като Теос Мегас (т.е. като Великия Бог), който единствено за Одесос би могъл да бъде допълнително уточнен като Великия бог Дарзалас (Chieikova 2008, 179-200; 249-260)⁹. Това заключение, основано на целия комплекс от епиграфски, нумизматични и археологически свидетелства от анализирания район, хармонизира с разказа, според който в Аквилея Тулий Менофил е представил местния бог Белен като вземащ страна в политическите борби в Империята. Наистина, в случая с Долна Мизия по-логично би било новият владетел да бъде „рекламиран“ сред жителите на провинцията чрез изображения, които биха били лесно разпознаваеми сред преобладаващата част от местното население, а не само от отделна малка общност. Менофил, императорски легат в Долна Мизия след инаугурацията на Гордиан III, бил напълно наясно с това обстоятелство, особено след успеха на действията му в Аквилея.

5. Демонстрация на принадлежност към определена общност (?)

При търсенето на отговор на втория поставен по-горе въпрос се стига до един проблем, който досега не е разглеждан достатъчно детайлно в контекста на обсъждания тук феномен. Визирам много спорния и винаги актуален казус на Западнопонтийския койнон. Тук няма да анализирам всички разнообразни негови аспекти, но няколко акцента се налагат от само себе си. На първо място е редно да уточня, че тезата на Георги Михайлов (1980, 32-34) за първоначалната шестсъставна и едва в последствие оформила се като петсъставна лига на част от градовете по левия бряг на Понта е според мен напълно приемлива.¹⁰ Следвайки Михайлов и аз съм склонна да допусна, че намаляването на членовете на койнона се е случило поради промяната на провинциалната граница между Долна Мизия и Тракия със съответното преминаване на Месамбрия от

⁹ Проблемите около култа към Великия бог в Западнопонтийските градове са анализирани в детайли също от Alexandrescu-Vianu 1999-2001; Orpermann 2002; Gočeva 2005; Ильина 2005 и др.

¹⁰ Макар това изследване на Г. Михайлов да е публикувано още в далечната 1980 г., то все още е незаменяемо по проблемите на койнона, въпреки отправените критики към него от някои изследователи (Тачева 2004 с цит. лит.). За някои нови гледни точки към малка част от проблемите виж Edelmann-Singer 2015, 128. Изказвам своята искрена благодарност на колегите Николай Шаранков, Петър Делев, Юлий Емилов и Бианка Василева за помощта им при набавянето на необходимата литература.

Долна Мизия в Тракия, която промяна аз (за разлика от него) датирам в началото на 193 г.

Важно е също да се каже, че надписи за понтарси на койнона са открити в Истрия – 6 броя, Томи – 11 броя, Калатис – 3 броя, Дионисополис – 3 броя и Одесос – 6 броя (изброени с географска последователност с посока от север на юг) и затова се смята, че тези пет града са членове на петсъставния койнон (Михайлов 1980, 29). Един надпис е открит и в Месамбрия, но Михайлов се съмнява във връзката на този епиграфски паметник със Западнопонтийската лига (Михайлов 1980, 28-29, по 30). Все пак, трябва изрично да се подчертае липсата на фактически списък на членовете на койнона. Единственият надпис, който изглежда предлага такъв списък, е силно повреден и за съжаление не включва информация, на базата на която да бъде датиран (IGBulg. I², 65; Михайлов 1980, 28, по 26). При този извор само три топонима могат да бъдат считани за (относително) сигурни (Калатис, Истрия и Дионисополис), докато другите три на практика са възстановени и не могат да бъдат разглеждани като безспорни (Одесос, Томи и Месамбрия).

Задължително трябва да се има предвид и обстоятелството, че са напълно възможни промени в структурата на койнона в течение на времето и причина за тях биха могли да бъдат както определени икономически, но най-вече политически обстоятелства. Това би трябвало да означава, че определен състав на Западнопонтийския койнон, документиран чрез конкретен надпис от един (датиран или не) момент, съответно – кратък времеви отрязък, не може и не трябва да се мисли като вечна и неизменна структура. Казаното е особено валидно във време на вътрешнополитически колизии в Империята.

Като се отчетат всички тези важни уговорки, се стига до един наистина неочакван въпрос: възможно ли е анализираните монети да бъдат разглеждани като доказателство, че в периода от ок. края на 238 до ок. юли/август 247 г. сл.Хр. петте града (Дионисополис, Марцианополис, Месамбрия, Одесос и Томи), които са емитирали аверси с бюстовете на Гордиан III и/или Филип II представени лице в лице с Теос Мегас, са принадлежали към койнон, създаден предимно на политически, но със сигурност и на икономически основания? Присъствието в този „списък“ на Марцианополис не би трябвало да бъде проблем, тъй като разполагаме с епиграфски свидетелства, че в началото на III в. сл.Хр. този град функционално не е откъснат от крайбрежните градове на Долна Мизия. Надпис от Дионисополис (дн. Балчик) документира *beneficiarius consularis*, който бил също така и булевт на Дионисополис, Калатис и Марцианополис, съобщени в надписа в този ред (IGBulg. I², 24 bis; Ботева 1997, 312-313).

Ако предложеният анализ е коректен, то тогава евентуалният койнон, предположен тук, би могъл да се е оформил като резултат на бурните събития от 238 г. сл.Хр., а на впечатляващите монети с образа на Теос Мегас върху аверса, представен лице в лице с Гордиан III, може да се гледа като една от външните изяви на това формиране. Идеята, въведена заради момчето-август Гордиан III в края на 238 г., изглежда е намерила свое по-късно продължение заради невръстния *цезар* Филип II. Какво точно се е случило след ок. юли/август 247 г. е невъзможно да се каже, тъй като липсва релевантна информация.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Александрова 1998:** А. Александрова. Легатите на Долна Мизия при Гордиан III (238-244) – Минало, 1, 1998, 5-12.
- Ботева 1997:** Д. Ботева. Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218 г. сл.Хр.), София, 1977.
- Ботева 2001:** Д. Ботева. За промяната на провинциалната граница между Долна Мизия и Тракия в края на II в. – *Seminarium Thracicum* 5 (= Втори академични четения в памет на академик Гаврил Кацаров. София, 2001, 211-216).
- Вагалински 2009:** Л. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009.
- Грозданова 2009:** А. Грозданова. Римският император Филип Араб (244-249 г.) и неговото управление. – *История XVII*, 1-2, 2009, 9-22.
- Жеков 2003:** Г. Жеков. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия I-III в. Дионисопол. Благоевград, 2003.
- Ильина 2005:** О. М. Ильина. О култе Великого бога в западнопонтийских полисах в римский период – *Древности* – 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник, 34-40. https://khiao.files.wordpress.com/2014/10/05_ilyina.pdf (20.03.2017)
- Лазаренко 2011:** И. Лазаренко. Хронология на монетите, сечени в Одесос във времето от император Септимий Север (193-211) до император Гордиан III (238-244) – *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea – Miscellanea in honour of Alexander Minchev* (= *Acta Musei Varnaensis VIII-2*), 2011, 147-200.
- Лазаров 1996:** А. Лазаров. Циркулация и трезориране на колониалните монети с по два образа на аверса (във връзка с находката от с. Славейково, Провадийско). – *Нумизматични проучвания и материали*, ч. II, София, 1996.
- Михайлов 1980:** Г. Михайлов. Западнопонтийският койнон. – *Известия на Народния музей – Варна*, 16 (31), 1980, 21-45.
- Прешленов 1999:** Хр. Прешленов. Месамбрия Понтика: политически отношения и икономическо развитие през късноелинистическата и римската епоха – *Thracia Antiqua* 10 (= *in memoriam Georgi Mihailov*), 1999, 227-233.
- Тачев 2014:** Я. Тачев. Монетосеченето на Дионисополис IV век пр.Хр. – III век сл.Хр. Автореферат. Шумен, 2014.
- Тачева 2004:** М. Тачева. Западнопонтийският койнон (II-III в.). – В: М. Тачева. Власт и социум в римска Мизия и Тракия, книга 2. София, 2004, 181-190.
- Тачева-Хитова 1981:** М. Тачева-Хитова, За монетите на градовете от Долна

- Мизия и Тракия с изображения на египетските божества (историческа интерпретация). – Нумизматика, XV, 1, 1981, 3-14.
- Тачева-Хитова 1982:** М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр.н.е. – IV в. от н.е.). София, 1982.
- Alexandrescu-Vianu 1999-2001:** M. Alexandrescu-Vianu. Théos Mégas – Dacia, N.S., XLIII-XLV, 1999-2001, 73-38.
- Banchich 2015:** Th. M. Banchich. The Lost History of Peter the Patrician. An Account of Rome's Imperial Past from the Age of Justinian. London and New York, 2015.
- Boteva 2010:** D. Boteva. Roman Emperors visiting the Danubian province of Lower Moesia: July 193 – February 211. – In: Roma e le province del Danubio. Atti del I Convegno Internazionale (Ferrara – Cento, 15-17 Ottobre 2009). A cura di Livio Zerbini. Rubbettino Editore, 2010, 231-248.
- Calomino 2013:** D. Calomino. Die-sharing in Moesia inferior under Gordian III. – The Numismatic Chronicle, 173, 2013, 105-126.
- Chiekova 2008:** D. Chiekova. Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.). Bern, 2008.
- Christodoulou 2015:** P. Christodoulou. Sarapis, Isis and the Emperor. – In: Al. Nikoloska & S. Müskens (eds.), Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium, Skopje, 18–21 September 2013, Skopje, 2015, 167-211.
- Echols 1961:** Ed. Echols. Herodian of Antioch's History of the Roman Empire from the death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III. Translated from Greek by Ed. C. Echols, Berkeley – Los Angeles, 1961.
- Edelmann-Singer 2015:** B. Edelmann-Singer. Koina und Concilia. Geneze, Organisation und Sozioökonomische Funktion der Provinziallandtage im römischen Reich. Stuttgart, 2015.
- Gočeva 2005:** Zl. Gočeva. Le culte des Grands Dieux dans les colonies grecques Ouest-Pontiques. – In: Heros Hephaistos. Studia in honorem L. Ognenova-Marinova, Sofia, 2015, 53-58.
- Hartmann 2008:** U. Hartmann. Konsuln, in Johne, Kl.-P. et al. Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284). Berlin, 2008, 1063-1064.
- Herrmann 2013:** K. Herrmann. Gordian III. Kaiser einer Umbruchszeit, Speyer, 2013.
- Hornbostel 1973:** W. Hornbostel. Sarapis. Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes. Leiden, 1973.
- IGBulg I²** = G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Volumen I: Inscriptiones orae Ponti Euxini. Editio altera emendata. Sofia, 1970.
- Karayotov 2009:** I. Karayotov, The Coinage of Mesambria. Vol. II: Bronze coins of Mesambria. Burgas, 2009.
- Kienast 2011:** D. Kienast. Römische Kaisertabelle. 5. Auflage. Darmstadt, 2011.
- Magie 1993:** D. Magie. The Scriptorum Historiae Augustae, volume II, with an English translation by David Magie, Cambridge – London (first published 1924), 1993.
- Mattingly, Sydenham, Sutherland 1949:** H. Mattingly, Ed. Sydenham, C. H. Sutherland. The Roman Provincial Coinage, vol. IV, part III: Gordian III to Uranian Antoninus. London, 1949.
- Oppermann 2002:** M. Oppermann. Überlegungen zum Kult des Theos Megas am Westpontus in vorrömischer Zeit. – Известия на Народния музей Бургас (Bulletin du Musée National de Bourgas), 4: Studia in honorem Iv. Karayotov, 2002, 50-58.
- Peachin 1990:** M. Peachin. Roman Imperial Titulature and Chronology, AD 235-

284 (= *Studia Amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia*, XXIX). Amsterdam, 1990.

Peter 2004: U. Peter. Zur Problematik der Isis- und Sarapistypen in der Münzprägung der westpontische Städte – Numismatic and Sphragistic Contributions to History of the Western Black Sea Coast (= *Acta Musei Varnensis* II), 2004, 175- 190.

Peter 2005: U. Peter. Religious-Cultural Identity in Thrace and Moesia Inferior. – In: Howgego, Chr., V. Heuchert and A. Burnett. *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford, 2005, 107-114.

Pick 1898: B. Pick. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Bd. I: Dacien und Moesia: Erster Halbband. Berlin, 1898.

Pick, Regling 1910: B. Pick, K. Regling. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Bd. I: Dacien und Moesia: Zweiter Halbband. Berlin, 1910.

Samuel 1971: A. E. Samuel. *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*. München, 1971.

Schönert 1965: E. Schönert. Die Münzprägung von Perinthos. Berlin, 1965.

Strack 1912: M. Strack. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Bd. II: Thracien: Erster Teil, Heft I. Berlin, 1912.

Thomasson 1984: B. Thomasson. *Laterculi praesidum*, vol. I. Göteborg, 1984.

Varbanov 2005: I. Varbanov. *Greek Imperial Coins and their Values. Vol. 1: Dacia, Moesia superior, Moesia inferior (The Local Coinage of the Roman Empire)*. Burgas, 2005.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло XII обр. 4. Карта на Западночерноморския бряг и неговия хинтерланд.

THE PERIOD OF 238-247 AS A PHENOMENON IN THE ROMAN PROVINCIAL COINAGE

Dilyana Boteva

(*Summary*)

The present paper is focused on the remarkable coins depicting on the obverse two face-to-face busts, one of them being a God and the other one – Gordian III or Philip II. An analysis is offered, approaching in detail the temporal and spatial aspects of the issues, which results in asking substantial questions so far left without any attention by the specialists: Why these issues were firstly minted under emperor Gordian III and not earlier? Why these issues happened only in the territory of ancient Thrace which was divided between two different Roman provinces – Moesia inferior and Thracia, and nowhere else throughout the vast Empire? Were the three mints with respective coins for Gordian III issuing strictly simultaneously, or was one of the three an actual forerunner? If a forerunner really existed,

who was it: was it Dionysopolis, or probably Marcianopolis, or Odessos? What was the factor which allowed (or made) Mesambria issue obverses with busts of Philip Junior as caesar depicted face-to-face with Sarapis/the Great God, despite being part of the province of Thracia, not of Lower Moesia? What was the common between the mints of Marcianopolis and Tomis which allowed (or made) them produce the obverses with busts of Philip Junior both caesar and caesar aug(ustus), face-to-face with Sarapis/the Great God? How meaningful is the uniformity of the obverses of the five mints here under discussion? Should we approach this uniformity as just a formal fact, or we are allowed to search for its eventual economic and political aspects? Some of the answers are too speculative, others are not available at all and are still expecting future finds to provide the needed information. An earlier English version of this study is included in the volume "Ex nummis lux".